

DE MYTHE VAN HET NUT VAN DE FILOSOFIE

INAUGURELE REDE

uitgesproken bij
de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de filosofie
aan de Landbouwhogeschool te Wageningen
op 22 februari 1979

door

A.M.T. MELJER

The Tempter, all impassioned, thus began: -

"O sacred, wise, and wisdom-giving Plant,
Mother of science! now I feel thy power
within me clear, not only to discern
Things in their causes, but to trace the ways
of highest agents, deemed however wise.
Queen of this Universe! do not believe
Those rigid threats of death. Ye shall not die.
How should ye? By the fruit? it gives you life
to knowledge.

John Milton, Paradise Lost, 679-687

But if to any one given to the love and worship of contemplation, this frequent and honourable mention of works sounds somewhat harsh and offensive, let him be assured that he thwarts his own wishes. For in nature works are not only benefits to life, but pledges of truth. The rule of religion that a man should justify his faith by works applies also in natural philosophy: knowledge should be proved by its works. But truth is rather revealed and established by the evidence of works rather than by disputation, or even sense. Hence the human intellect and social conditions are enriched by one and the same means.

Francis Bacon, Cogitata et visa
Works, 3 p.612

Dames en Heren!

Iedere handeling van de mens, hoe gering ook, is een poging om greep op de menselijke en fysische werkelijkheid te krijgen. Soms gebeurt dit door middel van een verandering van de levensomstandigheden, soms door middel van theoretische constructies van een samenhangend totaalbeeld of door verdeling van de werkelijkheid in specialistische kennisgebieden. Deze ingrepen zijn manifestaties van geaccepteerde filosofische veronderstellingen aangaande een zinvol leven en werkelijkheid. Deze filosofische veronderstellingen (overtuigingen) mogen dan niet altijd duidelijk geformuleerd zijn, ze zijn toch de grondslag van zowel het menselijk denken als het handelen. Ieder mens hanteert daarom een bepaalde filosofie.

Filosofen hebben de neiging achter de verschijnselen een dieperliggende betekenis te zoeken. De verschijnselen worden daardoor symbolen van een dieperliggende realiteit. Ik ben dan ook geneigd de omzwervingen van de vakgroep filosofie op een symbolische wijze te interpreteren, nl. als uiting van onzekerheden over de aard van de filosofie: de aanvankelijke huisvesting in de Herenstraat is symbool van de verwachting dat men met heren te maken zou hebben, de verhuizing naar de barakken op het Duivendaal biedt echter een ander onderkomen aan toen nog vredelievende

vreemde vogels. Men had toen waarschijnlijk toch wel het idee dat de filosofie 'de fundamente' grondig zou onderzoeken, daarom een onderkomen bij het bodemkundig onderzoek. Deze verwachting t.a.v. de inhoud en de relatie tot de vakwetenschappen bleek echter niet juist te zijn. Daarom volgde een plaats in de Leeuwenborch naast psychologie - men dacht toen blijkbaar dat het in de filosofie ging om iets minder stoffelijke zaken. De filosofie wordt dan gezien als een geesteswetenschap. De laatste verhuizing was naar de hoogste etage van de Leeuwenborch. In mijn optimistische stemming zag ik hierin een gebaar van herkenning en erkenning van de verheven aard van de filosofie. Mijn pessimisme t.a.v. het bijzondere karakter van de filosofie in Wageningen is echter versterkt door het feit dat men nog steeds moeite heeft met de relatie tussen de filosofie en de vakwetenschappen. Deze gebrekkige relatie wordt ondervangen door de Projectgroep Wetenschap en Samenleving onderdak te bieden binnen de vakgroep filosofie.

In onze samenleving verwachten wij van iedereen zijn/haar medewerking aan de opbouw van een gemeenschappelijke visie op de wereld. Deze verwachting concretiseert zich o.a. in de vraag naar de plaats van iedere wetenschap (stuk onderzoek en onderwijs) aan de universiteiten en hogescholen. De docent wordt gevraagd naar zijn/haar visie op het eigen specifieke vakgebied.

Men hoopt langs deze weg de bestaande onzekerheden en onduidelijkheden zowel t.a.v. de inhoud van een bepaald vakgebied als t.a.v. de relaties tussen de vakgebieden onderling op te helderen. De docent moet zijn/haar gezicht laten zien. Dit geldt ook voor de filosoof, voor velen een vreemde vogel aan de Landbouwhogeschool.

Dat de filosofie een vreemde vogel is aan een instelling, opgericht met het doel agrarische verschijnselen te onderzoeken, is begrijpelijk. Vaak wordt er gevraagd: 'wat doet een filosoof eigenlijk in Wageningen? Er is een vraag naar opheldering, maar ook een verwachting: dat wat reeds bestaat als criterium moet worden gehanteerd bij het beoordelen van wat nog moet gebeuren. Men moet, uitgaande van dit criterium, de filosofie integreren op zodanige wijze, dat de bestaande vakken in mindere of meerdere mate een samenhangend geheel vormen. Qua inhoud verwacht men zo iets als een filosofie van de landbouw. Uitgaande van de toepassingsmogelijkheden van de vakwetenschappen kan men ook andere criteria voor integratie formuleren: de filosofie moet, gezien de middellijke aard van het wetenschappelijk onderzoek aan de Landbouwhogeschool ook middellijk, bruikbaar, nuttig zijn. De vraag naar de zinvolheid van filosofie verschijnt daardoor in de gedaante van het idee van nuttigheid. Het woord 'nut' heeft in dit verband nog geen duidelijke betekenis. Enerzijds slaat het op het behouden van bestaande praktijken, anderzijds op het

veranderen van omstandigheden. Bovendien kan men zonder veel moeite altijd een structuur bedenken, waarbinnen iets als nuttig beoordeeld kan worden.

De geïstitutionaliseerde beroepen zijn afgestemd op de vervulling van menselijke behoeften. Welke nuttige functie(s) is/zijn verbonden aan het beroep van de filosoof?

Plato stelde de vraag naar het beroep van filosoof aan Protagoras, één van de beroemde sofisten. Het antwoord van Protagoras was kortweg dat zijn program afgestemd was op het vormen van mensen tot goede burgers. ¹⁾ Socrates twijfelt echter aan de kunst mensen te vormen. "Ik voor mij, Protagoras, heb nl. nooit geloofd dat die kunst mededeelbaar was door onderwijs". Er zijn volgens Socrates wel deskundigen op het gebied van de bouwkunst en scheepsbouw, maar op het gebied van het algemene bestuur van de staat meent iedereen, timmerman, smid, schoenlapper, handelaar, reder, arm of rijk, adellijk of onaanzienlijk, advies te kunnen geven. Waarom? "Omdat zij menen dat hier geen sprake van leren kan zijn". (Protagoras, 319). Het vraagstuk van het aanleren van de deugd komt op deze wijze aan de orde, maar ook de zinvolheid van het beroep van filosoof.

Protagoras wordt verzocht zijn standpunt te rechtvaardigen. Hij wil het bewijs leveren met behulp van een verhaal, de mythe van Prometheus. De sterfelijke wezens,

door de goden geboetseerd uit aarde, vuur en wat zich hiermee laat vermengen, moesten echter nog worden toegerust met passende vermogens, en de opdracht van Prometheus was te waken over de verdeling van deze vermogens. Snelheid, kracht, grootte waren de vermogens die verdeeld werden onder de dieren. Bij deze verdeling gold als uitgangspunt dat geen enkele soort uitgeroeid zou kunnen worden. Zo waren er ook verdedigingsmiddelen tegen de seizoenen en geschikt voedsel voor ieder soort. Maar ja, de verdeler was niet erg verstandig en zonder het te merken had hij al de vermogens opgemaakt aan de redeloze dieren. De mens bleef nog over en Prometheus, de bewaker van de verdeling, zag dat die mens naakt, ongeschoeid, ongedekt en ongewapend was. Men beschikte over geen enkel middel van behoud. Daarom ontroofde hij aan bepaalde goden hun technische kennis, opdat de mens kan beschikken over de nodige kennis om zich door het leven te slaan. De kunst van de politiek bezat de mens echter niet. Met behulp van de techniek kon de mens echter wel goed voorzien in al zijn levensbehoeften. De mens kwam er vlug toe op kunstige wijze zijn stem te gebruiken en woorden te articuleren, en uitvindingen te doen: huisvesting, kleding, schoeisel, bedekking en voedsel dat hij uit de grond haalde. Uit angst voor bedreiging door wilde dieren zochten de mensen hun heil in het samenwonen en stichtten zij steden. Maar toen ze zo samenleefden, bedreven ze onrecht tegen elkaar en om te voorkomen dat heel het ras zou omkomen, verkreeg het

mensdom eergevoel en recht (recht = *dike* = zin voor wat recht is). Op het gebied van de technische vaardigheden zijn er deskundigen, maar recht en eergevoel zijn over allen verdeeld. De Stelling van Protagoras is dat het natuurlijk is dat iedereen de mogelijkheid krijgt advies uit te brengen op het gebied van de deugd, daar hij er van overtuigd is dat iedereen zijn deel er van bezit. Maar, aan de andere kant is hij er van overtuigd dat die deugd niet aangeboren of een product van het toeval is, maar iets dat kan worden aangeleerd. Het beroep van filosoof als leermeester in de deugd, tot vorming van goede burgers, is daarmee gerechtvaardigd. Het beroep van filosoof is daarom zinvol, relevant en nuttig.

De vraag op welke wijze de filosofie nuttig moet zijn, is daarmee nog niet beantwoord. Er zijn wel aanwijzingen in de dialoog dat het nut gebonden moet zijn aan wat aangenaam is voor de mens. Als iets goed is, is dat enkel en alleen omdat het uitloopt op wat nuttig is voor de mens, nl. bevrijding en voorkoming van pijn.

De beoefening van de filosofie aan universiteiten en hogescholen is echter gebonden aan een bepaalde traditie. De beroepsfilosoof dacht dat de zinvolheid van het wijsgerig onderzoek en onderwijs voldoende gerechtvaardigd was, wanneer men de traditionele filosofische problemen langs rationele weg aanpakte en oploste. Er werd uitgegaan van het idee van de autonomie van het filosofisch denken binnen het kader van de reeds

geformuleerde theorieën en oplossingen. Er bestond een wereld van filosofische ideeën, opgebouwd uit beweringen betreffende zaken van wereldbeschouwelijke aard. De filosoof moest zich bepalen tot de fundamentele en meest-omvattende vraagstukken rond het menselijk bestaan. Van de filosofie mocht dan redelijkerwijs verwacht worden de totaliteit te onderzoeken in tegenstelling tot de vakwetenschappen, waarin het ging om delen of aspecten van die totaliteit.

De filosoof beschikte echter niet over eigensortige middelen, met behulp waarvan een bijzonder soort filosofische wereldkennis mogelijk zou worden. De beschikbare middelen zijn veeleer instrumenten die wij allemaal ontwikkelen in ons streven om de wereld - ook onze sociale wereld - te zien als een samenhangend en begrijpelijk geheel. Het filosofisch instrumentarium is niet gespecialiseerd (niet specifiek filosofisch), maar vormt een deel van wat men als het instrumentarium van het rationeel denken beschouwt.

De filosoof moet zich daarom bemoeien met theorieën en opvattingen aangaande de werkelijkheid. Deze theorieën kunnen duidelijk geformuleerde wetenschappelijke theorieën zijn, zoals men die bijvoorbeeld vindt in de mechanica van de 17^e eeuw. Op basis hiervan en mede op basis van het feit dat men de taak van de filosoof zag als het verwerken van deze theorieën tot een beeld van de totaliteit, is het 'mechaniseren' van ons wereldbeeld

begonnen. De filosoof zag in de 17e eeuwse mechanica een manier waarop men de totaliteit kon benaderen.

Er is hier sprake van één theorie. Er zijn ook perioden geweest, waarin de filosoof zich de taak toe-eigende een hoeveelheid theorieën te integreren tot een alles omvattend wereldbeeld.

Herbert Spencer uit de vorige eeuw is bekend om zijn poging de 'first principles' in de wetenschappen te reconstrueren. Zijn reconstructie van de eerste beginselen is beperkt gebleven tot de organische natuur, omdat zijn taak anderszins te omvangrijk zou zijn en ook omdat hij de organische wetenschappen als van groter onmiddellijk belang beschouwde. Spencer zag de rol van de wijsgeer als de 'grote systeembouwer'. De wetenschap is volgens hem niets meer dan de som van kennis, geproduceerd door vakwetenschappers. Wat nog gedaan moet worden is het integreren, 'the fusion of these contributions into a whole'. ²⁾

Het idee van de filosofie als synthese is ook door een in zijn tijd bekende filosoof uit Groningen aanvaard. Gerhard Heymans zag de metafysica (één deel van de systematische filosofie) als die wetenschap die zich moet bemoeien met het tot stand brengen van een zo omvattend en weinig relatief mogelijke 'Welterkenntnis'. Het verschil tussen de wijsbegeerte en de bijzondere wetenschappen ligt ook voor hem in het verschil tussen geheel en deel. ³⁾

De filosoof van vandaag vraagt zich af - vanuit het standpunt van de menselijke belangen als fundamentele drijfveer van het handelen en het denken - welke nuttige functie deze filosofieën moeten verrichten. Zijn deze constructies van totaliteitsbeelden het resultaat van een steeds toenemende verwijdering tussen denken en praktijk, producten van een zelfstandig draaiende filosofische fabriek, van een denken, gericht op de belangen van bijzondere beoefenaars van de filosofie? Het is niet moeilijk om vanuit het standpunt van belangen een nuttige functie te bedenken voor het verklaren van deze filosofische ondernemingen: het belang hebben van de mens bij een richtinggevend Idee (= Weltanschauung) in een tijd waarin de versplintering van de vertrouwde wereld het gevolg is van een toenemend specialisme in onze intellectuele wereld. Wanneer het instrument van 'alle handelen en denken' is gebaseerd op belangen, en nut is 'het realiseren van die belangen' wordt alles verklaarbaar. Het is slechts nodig een beroep te doen op de belangen van de enkeling of op de belangen en behoeften van de grote meerderheid.

Vanuit het standpunt van belangen worden andere vragen gesteld dan vanuit het intellectuele zoeken naar een samenhangend wereldbeeld. Hierdoor is het idee van wat de filosofie is en moet zijn dan ook wezenlijk veranderd.

Vanuit het belangenperspectief zijn zowel het evolutio-

nisme van Spencer als het psychisch monisme van Heymans oppervlakteverschijnselen. Ze maken deel uit van het onbewust versluieren van de echte problemen. Daardoor blijft wat onderliggend, echt, reëel is dan ook verborgen. Deze systemen zijn producten van een bewonderenswaardige verbeeldingskracht, maar verbergen innerlijke conflicten. De systemen van de filosoof zijn net dromen: de openbaring van innerlijke conflicten en behoeften. Op dezelfde manier waarop de psychiater de handelingen, denk- en droomwereld van zijn patiënten ziet als symptomen met een dieperliggende betekenis, gaat men de taak van de filosoof zien als een poging achter de sluier te kijken. De filosoof moet zich niet afvragen wat het evolutionisme of psychisch monisme inhoudelijk impliceert, of, hoe de problemen kunnen worden opgelost, maar welke overtuigingen, meningen, en welk geloof aanleidingen kunnen zijn voor het formuleren van de problemen waarvoor het evolutionisme of psychisch monisme oplossingen zijn. De filosofie is verschoven naar een fundamenteeler niveau: het niveau van het onbewuste - immers de antwoorden kan men niet meer vinden in de systemen of dromen: men moet trachten te kijken naar wat zich achter deze verschijnselen bevindt. De taak van de wijsgeer is hiermee verlegt. Het gaat immers niet langer om het verwerken van de uitgesproken theorieën tot systemen, maar om het zoeken naar de onuitgesproken overtuigingen. De filosofie krijgt de functie opgelegd van een psychoanalytisch en therapeu-

tisch bezig zijn. In de traditionele filosofie is deze functie onder druk van de wetenschappen overgenomen door de logica, kennisleer en methodologie, waarbij het ging om een soort denktherapie; een denktherapie gericht op de juiste manier van denken: het zoeken naar de denkregels en beginselen, die men moet hanteren in alle juiste redeneringen. Alleen langs deze weg kan men denkfouten vermijden en de zindelijke weg van de ware wetenschappelijke methode realiseren. De filosoof staat in dienst van de 'community of scholars'. De zinvolheid van het wijsgerig denken is hiermee vervormd tot instrumentaliteit, ondergeschiktheid aan de wetenschappen. Wat betekent dit in concreto voor de filosofie? Dat de filosoof zich moet bezinnen op de problemen rond de groei van kennis. Onderwijs in de filosofie is nuttig indien men er in slaagt aan de student de wetenschappelijke denkvaardigheden aan te leren. Ook dit idee berust op een mythe: het menselijk verstand is door de zondeval bezoedeld, het menselijk denken is niet langer een natuurlijk feilloos instrument, zij is vaak bevooroordeeld, vaak onlogisch, vaak prelogisch (om met Levy-Bruhl te spreken ⁴⁾). De universaliteit van het denken is opgeheven - er bestaan alleen maar subjectieve meningen (drogbeelden, idola) en 'trial and error'-processen waardoor gepoogd wordt de problemen het hoofd te bieden. Het filosofische nut ligt in het onderscheiden tussen wetenschap en dwaling.

Analyse van het denken en de daaruit voortvloeiende therapie kan echter op een andere manier geschieden. Ten eerste moet de filosoof zich bemoeien met wat zich achter het leven van denken afspeelt. Ten tweede moet de filosoof deze onderliggende vooronderstellingen formuleren. Hij/zij moet de mensen bewust maken, ze laten zien dat het geloof, gegrond op de manifestaties aan de oppervlakte, een ideologisch of mythisch karakter heeft. Ten derde moet de filosoof een analyse en een kritische beoordeling van deze vooronderstellingen maken.

Het filosofisch denken kan deze nieuwe taak realiseren op een andere manier dan in de vakwetenschappen, waar het gaat om de waarneming en verklaring van veranderingen met behulp van de optiek van de ontdekking van wetmatigheden. De filosofie als fundamenteel en radicaal denken krijgt hiermee nogmaals een andere taak opgelegd: het doorgronden van de systematische vervorming (distortie), ingebracht in het sociaal universum met het recept van de lenzen van onze sociale visie (optiek). Wij zijn, zo wordt er geredeneerd, niet bewust van deze vervormingen. De filosoof moet dus niet proberen de eeuwige wetmatigheden in de menselijke geschiedenis zichtbaar te maken, maar zich toeleggen op de verbetering (verandering) van onze gemeenschappelijke visie op de maatschappij door te bepalen, wat het recept van de heersende sociale optiek is.

Het bepalen van het recept van de lens van een bril is vrij eenvoudig. De ontdekking van de structuren van

onze sociale optiek is niet eenvoudig. Er bestaat immers geen algemeen aanvaard instrument waardoor men op een objectieve manier deze structuur kan ontdekken; verder, de visies op deze structuren zijn ook bepaald door de heersende overtuigingen in een bepaalde tijd. De filosofie is weer eens afhankelijk van theorieën, die zij niet zelf kan ontwerpen. Het probleem is daarom: bij wie moet de filosoof aanbellen voor deze theorieën? waaruit kan hij/zij de maatschappijvisies distilleren?

Echter, er zijn theorieën aangaande de gebreken in de samenleving. Er zijn ideeën met een utopische betekenis, ideeën betreffende de ideale wereld voor de mens en opvattingen hoe deze wereld te realiseren. Deze ideeën zijn sedert de 17^e eeuw vooral gebaseerd op de moraal van de mondigwording van de mens. Er moet, zo wordt er vaak geargumenteerd, een nieuwe Aufklärung komen, een nieuwe cultuur waarbinnen het an-sich-karakter van de menselijke producten, zowel materieel al intellectueel, omgevormd kunnen worden tot bruikbare nuttige instrumenten, gericht op de ontplooiing van de mens. "Philosophy should change from a device used by philosophers to solve the problems of philosophers to a method cultivated by philosophers for dealing with the problems of man". (De visie van de Amerikaanse pragmatisten). Het eigen besloten leven van de filosofie levert alleen producten waarvan de mens vervreemd is. Het filosofisch denken moet weer eens tot nut en heil van de mensheid worden aangewend.

Het idee van de therapeutische functie van de filosofie is verbonden met de moraal van nut, met het idee dat de filosofie een dienstmaagd moet zijn, ondergeschikt aan de heersende ideeën. De keuze van een bijzonder onderdeel van het filosofisch curriculum wordt hierdoor afgestemd op bepaalde behoeften in de samenleving.

Zolang de samenleving gedomineerd wordt door het idee van voorbereiding op het transcendente is er de verwachting dat het nut van de filosofie ligt in een ancilla theologiae: de filosofie als dienstmaagd is ondergeschikt aan de theologie, de christelijke wijsheid. Het middellijk karakter van het denken berustte op de veronderstelling dat de menselijke natuur door de zondeval verdorven is. De mens is daarom niet bij machte de werkelijkheid met behulp van het intellect te benaderen, het intellect is immers eveneens door de zondeval besmet. De enige oplossing is dat het denken zelf moet worden geleid door de eeuwige waarheden, zoals geopenbaard aan de mens. De christelijke opvatting van de goddelijke openbaring functioneerde lang als richting-bepalend voor het zinvol functioneren van het menselijk

denken en handelen in een vergankelijke wereld. Het idee van de vergankelijkheid bepaalt datgene, wat zinvol is, gelegen is in de bruikbaarheid van de menselijke vermogens om in een onvergankelijke wereld de toestand van het paradijs te herstellen. Dit impliceert een visie op, en diagnose van de menselijke omstandigheden in deze vergankelijke wereld. De mens is een gebrekkig wezen, zowel naar lichaam als naar geest. De mens is onderhevig aan ziekten, zijn levensduur is beperkt. Wij hebben fundamentele behoeften, die wij alleen kunnen bevredigen door harde arbeid. Wij zijn gedoemd onze levensomstandigheden en daarmee wat wij zijn, zelf te scheppen. Het is dan niet zo verwonderlijk dat wij alle menselijke zwakheden: ziekten, honger, onveiligheid, onzekerheid, geestelijke kwellingen zien als hindernissen die overwonnen moeten worden. De mens streeft naar een toestand van geluk en moet zich daarom beijveren om systematisch zijn lot te veranderen. De utopieën zijn vluchten in de verbeelding, gericht op een samenleving waarin men al deze euvels kan overwinnen. Het idee van de zondige natuur van de mens heeft geen plaats in deze utopieën. De mens is van nature goed, de gebreken zijn producten van een door de mens gefabriceerde samenleving.

Er zijn utopieën geconcipieerd, waarbinnen de menselijke zelfontplooiing afhankelijk is van rechtvaardigheid, gebaseerd op het herkennen van de inherente mogelijkheden/vermogens van het individu: er zijn arbeiders, bewakers en leiders. Rechtvaardigheid betekent ieder op de juiste plaats (Plato).

Er zijn ook totaliteiten geconcipieerd, waarbinnen menselijke ontplooiing en geluk niet afhankelijk zijn van het gebonden zijn aan één beroep in een arbeidsverdeling, maar van een veelheid of diversiteit van handelingen in overeenstemming met de meerdimensionaliteit van de menselijke hartstochten als vriendschap, liefde, gevoel voor het gezin, begeerte naar verscheidenheid ⁵⁾.

Er zijn ook middelen geconcipieerd om dergelijke geluksstaten te realiseren. De filosoof wordt geacht een instrument te zijn met een nuttige functie in het realiseren van deze nieuwe wereld. De gedaanteverwisseling van de filosoof in de geschiedenis is afhankelijk geweest van de theologie maar ook van de wetenschappen en het denken over de maatschappij.

De waarde van filosofische constructies van totaliteitsbeelden is heftig bestreden vanuit twee gezichtspunten. Enerzijds door diegenen met een overwegend praktische instelling, anderzijds door de positivistisch gerichte onderzoekers. De ervaring leert ons dat de man van de praktijk geneigd is de bemoeienissen van de filosoof als totaal onvruchtbaar en waardeloos te zien. Als gevolg van zijn praktische levenshouding mist hij in de theoretische instelling van de filosoof het op handelen gerichte leven en gelooft hij dat de filosofie geen waarde kan hebben. Deze opvatting - op zich ook een bepaalde filosofie - gaat er van uit dat datgene wat als zinvol of waardevol kan worden aangemerkt, in de praktische bruikbaarheid ervan ligt.

De negatieve waardering van de praktisch ingestelde mens geldt ook de wetenschappen, in zover deze theorieën niet direct ingrijpen in het leven zelf. Deze vorm van kritiek is door sommigen nog verder doorgevoerd. In zijn kritiek op Stirner beweerde Marx ⁶⁾ dat er een Idee bestaat dat de mens steeds overtuigd was van de noodzakelijkheid van een denkbeeld (blauwdruk) over wat de mens is, wil men de vrijheid van de mens realiseren; dat het idee dus voorafgaat aan de praktijk, dat het realiseren van het idee het idee vooronderstelt. Het leven van de mens wordt bepaald door het idee dat de mens heeft van zichzelf. In feite, zegt Marx, ligt de zaak wat anders, want de mate waarin mensen in staat waren hun vrijheid te realiseren, is altijd afhankelijk geweest van de bestaande productieve krachten. Deze productieve krachten waren nog steeds beperkt, zodat de ontwikkeling nooit de maatschappij in haar totaliteit ten goede kwam, maar steeds tot voordeel van één bepaalde groep was. Toegepast op de huidige situatie betekent dit, dat beoefening van de wetenschap alleen tot voordeel is van de beoefenaars van die wetenschappen. Het grootste gedeelte van de samenleving is uitgesloten van de nuttigheid van het theoretisch denken. De wetenschap als nuttig instrument moet zich daarom toespitsen op de bevrediging van de ware behoeften van de mensheid.

De positivist echter zag het ideaal van kennis als getrouwe afbeelding van een min of meer begreemd aspect van de werkelijkheid. Doorslaggevend is de exactheid van de methode van onderzoek boven de omvang en betekenis

van het object van het onderzoek. Daarom is het onderzoek van de gehele werkelijkheid en het zoeken naar de fundamentele bouwstenen geen zinvolle doelstelling. Wat tot het gebied van de bereikbare zinvolheid behoort, is gesitueerd in onze wetenschappelijke kennis van delen van de werkelijkheid. De totaliteit kan nooit object van de wetenschap zijn. De fundamentele overtuigingen zijn gesitueerd binnen de wetenschappen. Wat nog wel haalbaar is, is een totaalsom van wetenschappelijke theorieën. David Joravsky, de auteur van The Lysenko affair ⁷⁾ is deze mening toegedaan in zijn afwijzing van iedere ideologische onderbouw van de wetenschappen. Daarom beweert hij dat de rationaliteit van de wetenschappen niet absoluut is, net zo min als de irrationaliteit van politieke ideologieën. De noodzaak van een rationeel onderzoek van eigen overtuigingen is echter groot bij de natuurwetenschappers, maar erg bescheiden onder politici (de ideologen). De natuurwetenschappers zouden daarom als groep weinig of geen belang hebben bij het handhaven van een dogma, wanneer het bestaan daarvan eenmaal is ontdekt. De natuurwetenschapper is daarom, volgens Joravsky, geneigd om de wetenschap te zuiveren van de ideologische vooroordelen, daarom de claim van waardevrijheid. De wetenschapper ontkent de ideologische onderbouw niet, maar verklaart zich bereid de herkenbare ideologische motieven binnen het wetenschappelijk bedrijf onschadelijk te maken. Het nut van de filosofie ligt dus voor de positivist in een soort psycho-analyse, toegepast

op de intellectueel. Men moet onbewuste overtuigingen bloot leggen, wil men de conflicten in het intellectuele leven oplossen. Het openbaarmaken van deze onbewuste overtuigingen betekent de verlossing van de wetenschap van de drogbeelden. De filosoof moet de mythen, ideologieën, illusies bloot leggen.

Deze opvatting is niet nieuw. Francis Bacon's diagnose van het gebrekkig functioneren van de wetenschappen in zijn tijd, ligt in het verwijt dat er te weinig is gedaan om de drogbeelden te onderkennen. Zijn we ons echter eenmaal bewust van deze vooroordelen, dan zullen wij in staat zijn te komen tot objectieve en vruchtbare beoefening van de wetenschappen. Met het idee van deze vruchtbaarheid heeft Bacon de mythe van de beheersing van de natuur m.b.v. de mythe van Prometheus weer onder de aandacht gebracht. "Door de zondeval is de mens beroofd van zowel zijn onschuld als zijn heerschappij over de schepping. Beide verliezen kunnen echter worden hersteld, het eerste met behulp van religie en het geloof, het laatste met behulp van de kundigheden en de wetenschappen". "For creation was not by the curse made altogether and for ever a rebel, but in virtue of that charter 'In the sweat of thy face shalt thou eat bread', it is now by various labours (not certainly by dispartations or idle magical ceremonies) subdued to the supplying of man with bread; that is, to the uses of human life". 8)

De mythische gave van de technische kennis aan de mens blijft niet beperkt tot het verbeteren van de menselijke levensomstandigheden. Ook het bestuur van de staat behoort tot de verantwoordelijkheden van de wetenschappers. In wetenschappelijk bedrijf probeerde Bacon te organiseren in het 'huis van Salomo' in een nieuwe wereld (the new Atlantis). Hij verlangde naar centra voor onpartijdige studie, die de wereld moesten regeren. Hij droomde van de socialisering van de wetenschap in dienst van de verovering van de natuur en de uitbreiding van de macht van de mens. Uit zijn pleidooi, gericht tot de koning, is later The Royal Society ontstaan, een vereniging van wetenschappers, geschoeid op de leest van het huis van Salomo. Het is dan ook duidelijk waarom Bacon de universiteiten zag als instellingen met een veel te sterk conserverend karakter. De professoren waren over het algemeen tevreden met aan anderen hun eigen kennis over te dragen. Ze deden echter weinig om de noodzakelijke veranderingen tot stand te brengen, zagen de wetenschap als kennis gegrond op het geheugen, eerder dan op nieuwe ontdekkingen. Beiden echter, Bacon en Milton, werden gedreven door dezelfde motieven: "the unworthniness of the history of England" en "the unskilful handling of monks and mechanics". Hiervan getuigden zowel "The Great Instauration" (De grote vernieuwing) van Bacon als "Paradise Lost" van Milton. Er bestond bij Bacon dan ook weinig verwachting van enige verandering aan de universiteiten. Daarom zijn verzoek

aan de koning "to be aiding to him to set men on work for the collecting of a natural and experimental history" terwijl hij hem de genietingen van de wetenschap voorhoudt. Bacon wil geen wetenschap zonder meer. Hij hoopt op een andere houding van de mensen, een filosofische overtuiging op basis van het idee van nut en vruchtbaarheid. Daarom is er, volgens hem, geen plaats voor redetwisten en speculatief denken. Het huis van Salomo neemt in het Nieuwe Atlantis de plaats in van het parlement. In deze utopische staat is geen plaats voor politici, onbeschaamde gekozenen, geen partijen, leugens en verkiezingen. De staat wordt bestuurd door een regering van het volk en voor het volk, door de besten uit het volk: een bestuur van technici, wetenschappers en filosofen. De filosoof staat in dienst van de wetenschap, maar moet bereid zijn de zg. vanzelfsprekendheden op te sporen en te ontzenuwen.

De zondeval, de grootste ramp in de geschiedenis van de mensheid, krijgt een symbolische betekenis: de mens is schuldig door het eten van de verboden vrucht. De betekenis is eenvoudig: de mens is schuldig aan het genieten van verboden kennis ⁹⁾, onvruchtbare kennis, ijdele en nimmer eindigende filosofische bespiegelingen aangaande het onbereikbare. Het verloren paradijs kan echter worden herwonnen met behulp van vruchtbare kennis, niet met behulp van 'the heights of nature and philosophy' ¹⁰⁾.

De beschouwingen aangaande de aard van 'verboden kennis' hebben directe consequenties ten aanzien van het filosofisch zinvol bezig zijn. De taak van de wetenschappen ligt in de aanwending van de wetenschappelijke kennis teneinde ziekten, honger en dorst, armoede, geestelijke kwellingen uit te bannen. De filosoof kan meewerken aan het bereiken van dit ideaal, indien hij zich bereid verklaard zich binnen de muren van de wetenschaps-wereld te bezinnen op de juiste wetenschappelijke methode. Het onderwijs van de filosofie dient afgestemd te zijn op het herwinnen van het wetenschappelijk zindelijk denken. Volgens deze opvatting is de filosofie een verzameling disciplines: logica, kennisleer, wetenschapsleer; disciplines, waarvan het nut ondergeschikt is aan het oprichten van de wetenschappelijke vesting. Ook binnen dit kader vervult de ware filosofie een therapeutische taak: het bestuderen van de methoden van de wetenschappen, de juiste wijze van argumenteren, het zoeken naar criteria waardoor kennis gescheiden kan worden van meningen.

Is de filosoof in staat deze nuttige functies te vervullen? De filosoof heeft echter het karakter van een vreemde vogel. Het dilemma, waarvoor de filosoof zich gesteld ziet - enerzijds het idee van het eeuwige karakter van de filosofie (*philosophia perennis*), anderzijds de historische gebondenheid van de concrete gedaante van de filosofie - moet men bezien met behulp van

een mythologisch verhaal.

De vogel Phoenix, zo gaat het verhaal, stortte op de aarde neer, werd vernietigd door het vuur, maar uit de as kwam een nieuwe vogel te voorschijn.

De filosofie is aanvankelijk de totaliteit van alle wetenschappen, maar concretiseert zich op verschillende tijden tot één bijzondere wetenschap. Hiermee sterft de filosofie, maar uit de confrontatie met de concrete wetenschap herrijst de filosofie in een nieuwe gedaante. Er is telkens in de geschiedenis van de filosofie de neiging geweest zich te specialiseren op een bijzonder gebied, aangepast aan de behoeften van bepaalde sociale gemeenschappen. Deze aanpassing heeft telkens geleid tot het ontstaan van een of ander specialistische wetenschap, waardoor de filosofie haar ware aard verloor (stierf), maar hierna ontstond een nieuwe bezinning. De logica, methodologie, kennisleer en wetenschapsleer zijn in onze tijd gegroeid tot min of meer autonome disciplines met weinig, indien enige, filosofische inhoud. Van deze disciplines kan men een ondersteunende functie verwachten t.a.v. het wetenschappelijk bezig zijn.

ik heb hierboven getracht de ondergeschikte rol van de filosofie te schetsen, de rol van een nuttig instrument binnen het kader van de heersende ideeën.

Marx heeft zich ook beziggehouden met de moraal van het nut ¹¹⁾ en zag een relatie tussen het principe van het nut en het zich in die tijd ontwikkelende

commerciële denken, dat typerend was voor de 18^e eeuw. Het idealiseren van de leerstelling van het nut vond hij bij Helvetius en Holbach, voor wie alle handelingen van individuen in hun onderling verkeer, taal en liefde worden afgebeeld als relaties van nut, waardoor aan deze menselijke relaties een andere betekenis wordt toegekend dan de oorspronkelijke betekenis. Deze omvorming vertoont de onbewuste of opzettelijke uitdrukking van een werkelijke maskerade: de mens kan zichzelf bevoordelen door anderen te gebruiken, bovendien is het gebruik van deze menselijke relaties vreemd aan de relaties zelf. Het nutsprincipe openbaart de relaties van misbruik, uitbuiting, waarvan de materiële uitdrukking ligt in het gebruik van geld, het kenmerkende in de waarde-bepaling van alle voorwerpen, mensen en persoonlijke relaties. Het nutsprincipe, aanvankelijk een vaag idee binnen de strijdende en opkomende bourgeoisie is door Bentham en Mill uitgebreid tot een duidelijke, omvattende visie van de heersende, ontwikkelde bourgeoisie. Wat nuttig is, is hiermee niet alleen gerelateerd aan bepaalde doelstellingen, ook de ware aard van de hierboven genoemde persoonlijke verhoudingen tussen mensen is vervormd door de optiek en de praktijk van het nut. Het nutsprincipe is binnen het systeem van het commercieel denken gevormd tot een vanzelfsprekendheid, waarmee de heersende belangengroep eigen belangen wist te rechtvaardigen.

Door toepassing van het principe van nut op de filosofie is de filosoof een dienstmaagd, belast met een in hoofdzaak afbeeldende of beschrijvende taak. De filosoof echter ziet de eigen taak alleen als zinvol, in tegenstelling tot nuttig, indien hij recht kan laten geschieden aan zowel verbeelding als aan kritiek. De filosoof probeert enerzijds verbanden te leggen tussen begrippen, anderzijds in taal geformuleerde theorieën te becritiseren. Wat moet in onze tijd en onze situatie de nieuwe gestalte van de vogel Phoenix zijn?

De filosoof moet alleen maar trouw zijn aan het traditioneel filosofisch denken: het bemoeienis hebben met het bewustmaken van mensen, met de door hun geaccepteerde vanzelfsprekendheden, met de overtuigingen waarvan ze zelf niet langer bewust zijn, omdat deze overtuigingen deel zijn geworden van hun automatische gedragingen: t.w. die normen en waardenpatronen waarop ieder zich beroept, wanneer het gaat om de rechtvaardiging van zijn/haar gedragingen. De filosoof probeert deze vanzelfsprekendheden zichtbaar te maken. Maar welk nut - weer het woordje 'nut' - heeft deze bemoeienis met de bestaande vooronderstellingen? Een diagnose is alleen zinvol, wanneer men niet tevreden is met een bestaande situatie. De diagnosen van onze tijd zijn pogingen om de oorzaken van ontwrichting te bepalen. Hiervan bestaan sprekende voorbeelden, niet alleen in de werken van Ortega y Gasset ¹²⁾ en Johan Huizinga ¹³⁾, maar ook in het radicaal denken over de rol van de wetenschap en technologie in onze eigen tijd. Iedereen is zich

bewust van de problemen in onze maatschappij, de oplossingen zijn echter zeer uiteenlopend. Het behoudend denken richt zich op de fouten binnen het systeem (establishment), die men met behulp van die bestaande middelen verwacht te kunnen genezen. Het radicaal denken richt zich op de totale verandering, geen verandering aan de periferie, maar een reconstructie, gebaseerd op een kritische benadering van het centrum. De nieuwe gestalte van de filosofie ligt in het ideaal van de bewuste politisering van ons denken, van het bewust maken van de mens van de 'ruling illusions', Anthony Skillen ¹⁴⁾. Radicaliteit betekent in dit verband: denken gericht op de ontwikkeling van mensen tot volwaardige wezens. Hiervan getuigen de veel gehoorde kreten: 'bevrijding', 'mondigwording' en 'emancipatie'.

Wanneer Weber een relatie legt tussen Protestantisme en Kapitalisme is hij bezig met filosofische arbeid. Wanneer Webster een verband probeert te leggen tussen het idee van het bijbels duizendjarig Vrederijk en de ideeën van Francis Bacon of de doelstellingen van de Royal Society is hij eveneens bezig het overlappen van bepaalde begrippenkaders aan te geven. Wanneer Marx een relatie constateert tussen de leerstelling van nut en de commerciële manier van denken, is hij evenzeer bezig met het ontwerpen van een samenhangend en begrijpelijk begrippensysteem. Deze ontwerpen vormen het materiaal voor filosofische bezinning.

Naast deze producten van de verbeelding zijn er echter ook de producten van filosofische kritiek, het proberen

deze verbeeldingsproducten als ongeldig te bewijzen - niet door een vergelijking met de feitelijke werkelijkheid, maar door het formuleren van andere relaties, andere visies.

De samenhangende denkconstructies zijn daarom geen doel op zich. De filosoof probeert ook anderen tot een proces van zelfbewustzijn te verleiden. Het gaat hier om een stuk vormingswerk, waarbij men van anderen betrokkenheid verwacht. De kritiek op de vakwetenschappen met behulp van begrippenkaders, waarbinnen relaties zijn gelegd tussen bijvoorbeeld technologie en macht, wetenschap en ideologie, is filosofisch relevant, niet alleen vanwege de inhoud van de kritiek - de kritiek kan immers gerechtvaardigd zowel eenzijdig of fout zijn - maar juist vanuit het feit dat men door deze distanciëring van het wetenschappelijk werk de verwachting koestert van de opheldering en uitbouw van de excentrische positie van de mens in de wereld: de mens is niet alleen gedwongen handelingen te verrichten, waardoor de fundamentele behoeften worden bevredigd. De mens is ook een wezen met een visie op deze fundamentele behoeften en de zinvolheid van de handelingen zelf. De mens handelt en beslist. Het is dan ook geenszins merkwaardig dat mensen in ogenblikken van verbijstering of verwondering hun eigen omgeving beleven als een wereld waarvan ze vreemd zijn. Dan ontstaat hoop op een verandering zonder dat er een duidelijk besef is van de gebreken in de menselijke samenleving of van de oplossing hiervan.

William Godwin, geïnspireerd door de Franse revolutie propageerde als oplossing het idee van politieke rechtvaar-

vaardigheid via een samenleving met sociale en economische gelijkheid: "Er zullen geen oorlogen zijn, geen misdaden, geen rechtsadministratie en geen regering. Ook geen ziekten, angst, zwaarmoedigheid of wrevel. Iedereen zal met onvermoeide ijver zoeken naar het welzijn van allemaal" ¹⁵⁾.

Hij noemde zijn leerstelling "the perfectibility of man". Zijn ideale samenleving, een vorm van anarchisme, is gebaseerd op 'the progressive nature of man, in knowledge, in virtuous propensities and in social institutions'. Hij beoogde een toestand waarin iedereen zich tot een bijna volmaakt wezen kan ontplooien. Angst, dood, ziekten, haat en spanningen zijn gevolgen van een maatschappij, gekenmerkt door uitoefening van de macht door staatkundige organisaties.

Deze theorieën vormen het materiaal voor filosofische analyse en kritiek. De neiging bestaat echter om dergelijke ideeën onschadelijk te maken, enerzijds door een weigering de filosofische gedachten ter discussie te stellen, anderzijds door soortgelijke ideeën te beschouwen als het vliegen van een vogel in een vacuum. Vanwege deze houding kunnen de filosofische ideeën alleen maar bestaan in een eigen besloten wereld, onafhankelijk van enige concrete levenssituatie. De filosoof wordt gezien als een rudimentair orgaan - min of meer als een blindedarm. De filosoof in deze situatie zoekt zijn/haar troost in een nieuwe bezinning op de aard van samenlevingen, waarbinnen het mogelijk is en zelfs gerechtvaardigd blijkt te zijn, bepaalde ideeën als onzinnig te veroordelen.

De filosoof in onze tijd - dit is mijn overtuiging - is geroepen niet alleen de verborgen motieven binnen bepaalde culturen bloot te leggen, maar ook om de invloed van ons wetenschappelijk doen en laten uitgedrukt in het idee van rationaliteit, te meten met de maatstaf van redelijkheid. De vakwetenschappen zijn qua opzet gespecialiseerd en eenzijdig. De wetenschapper niet. Men kan qua object en inhoud van het onderzoek niet van de vakwetenschapper verwachten dat hij een allesomvattend wereldbeeld construeert. Wat in feite wel gebeurd is, is dat de eenzijdigheid ons denken omvormt tot eenzijdige denkpatronen. Dit leidt tot het idee dat alle menselijke handelingen, ook de geestelijke producten van het menselijk handelen, zodanig moeten worden vertaald dat het mogelijk zal zijn vaste gedragspatronen en structuren te onderkennen. Het menselijk denken wordt op deze wijze vertaald in logische en methodologische programma's, het leven van de mens in een verlengstuk van fysiologische processen. De filosoof, die meedoet aan dit spel, blijft functioneren binnen het denkraam van de vakwetenschappen, is dus een parasiet in zijn/haar totale afhankelijkheid van de vakwetenschappen. De zinvolheid van de werkzaamheden van de filosoof gaat op in de mythe van het nut van het denken, een nut beperkt tot 'cleaning the underbrush'. "The commonwealth of learning is not at this time without master-builders, whose mighty designs in advancing the sciences will leave lasting monuments to the admiration of posterity: but every one must not hope to be a Boyle,

or a Sydenham: and in an age that produces such masters, as the great Huygenius, and the incomparable Mr. Newton, with some others of that strain; it is ambition enough to be employed as an under-labourer in cleaning the ground a little, and removing some of the rubbish that lies in the way to knowledge" , John Locke ¹⁶⁾:

Het afwijzen van de taak van de filosoof, geformuleerd door Locke, is deel van de kritische filosofie. Het gevaar bestaat echter ook dat de kritische filosoof door zijn/haar gevoel van machteloosheid (nutteloosheid) zijn/haar verzet organiseert op een basis van de absoluutheid van de eigen filosofische overtuigingen en meningen. Dit leidt onverbiddeijk tot een verstarring van een eveneens eenzijdige blik op wat maatschappelijke relevantie betekent, een extreem uiterste, waardoor de veelzijdigheid en de zinvolheid van de filosofie in het niet verdwijnt.

Ik wil de hoop uitspreken dat de filosofie in Wageningen deze veelzijdigheid en openheid blijft nastreven. De vakgroep Wijsbegeerte tracht immers mensen te vormen tot 'meerdere dimensionale' personen in een vrije samenleving.

Dames en Heren,

Aan het einde van deze rede betuig ik mijn oprechte dank aan Hare Majesteit de Koningin voor mijn benoeming tot hoogleraar aan de Landbouwhogeschool.

Het College van Bestuur van de Landbouwhogeschool ben ik erkentelijk voor de medewerking, aan mijn benoeming gegeven.

Mijn dank aan vele collega's, in het bijzonder aan prof. M. Willemse. Beste collega, je bereidwilligheid om over de raakpunten tussen religie, wetenschap en filosofie te discussiëren is voor mij steeds een inspiratie geweest.

Een bijzonder woord van dank aan collega Vincent Brümmer voor zijn persoonlijke betrokkenheid bij mijn filosofisch leven en denken.

Mijn hartelijke dank aan al de medewerkers van de vakgroep Wijsbegeerte voor de goede samenwerking: in het bijzonder aan Herman Koningsveld, Chris Boers en Thijs Visser, voor de mogelijkheid samen na te denken over de zinvolle fundamentele problemen van het menselijk bestaan in deze tijd.

Aan drs. Anton Vos, beste Anton, onze gesprekken over het geloof als basis van de historische gedaante van de filosofie heb ik altijd als zeer aangenaam ervaren.

Dames en Heren Studenten,

Mijn oprechte dank voor de prettige samenwerking ter verwezenlijking van het ideaal van de filosoof: het vormen van volwaardige mensen. Ik hoop dat de filosofie in Wageningen voor jullie steeds mogelijkheden zal bieden om na te denken over de echte menselijke behoeften en beperkingen

Dan het laatste, zeer zekerlijk niet het minste. Aan Ria Meijer mijn dank en waardering voor jouw offering en volharding. De verhuizing uit een vertrouwde omgeving is voor geen van ons beiden een gemakkelijke onderneming geweest.

Geachte aanwezigen, ik dank U voor Uw aandacht.

Literatuurverwijzingen

- 1) Plato, Protagoras, 319.
- 2) Herbert Spencer, *First Principles*, The Thinkers Library no 62, London, 1937, p.113.
- 3) G. Heymans, *Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung*, Leipzig, 1921.
- 4) L. Levy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris, 1910.
- 5) Francois Fourier (1772-1837), *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, Lyon, 1808.
- 6) K. Marx & F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW, Bd. 3, Berlin, 1969.
- 7) David Joravsky, *The Lysenko affair*, Cambridge, Massachusetts, 1970.
- 8) Francis Bacon, *Novum organum*, bk 2, aphorism 52.
- 9) Basil Willy, *The seventeenth century background*, London, 1950.
- 10) Francis Bacon, *De sapientia veterum*, Spedding ed. vol. VI, pp.645-646, 719-20.
- 11) K. Marx & F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW, Bd. 3, Berlin, 1969.
- 12) J. Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, Ned. vert. van *La Rebelion de las Masas*, Den Haag, 1975.
- 13) Johan Huizinga, *In de schaduw van morgen: een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd*, Haarlem, 1935.
- 14) Anthony Skillen, *Ruling illusions: philosophy and the social order*, Sussex, 1977.
- 15) William Godwin, *Enquiry concerning political justice*, ed. by K. Codell Carter, Oxford, 1971, p.58.
- 16) John Locke, *An essay concerning human understanding*, *Epistle to the reader*.